

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 19 (1997)

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ'

Μαρμάρινοι παλαιοχριστιανικού άμβωνες από την Κω

Ευαγγελία ΜΗΛΙΤΣΗ

doi: [10.12681/dchae.1178](https://doi.org/10.12681/dchae.1178)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΗΛΙΤΣΗ Ε. (1997). Μαρμάρινοι παλαιοχριστιανικού άμβωνες από την Κω. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 19, 341–350. <https://doi.org/10.12681/dchae.1178>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μαρμάρινοι παλαιοχριστιανικού άμβωνες από την
Κω

Ευαγγελία ΜΗΛΙΤΣΗ

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ' • Σελ. 341-350

ΑΘΗΝΑ 1997

ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΑΜΒΩΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩ¹

Η Κως, τρίτο σε μέγεθος νησί της Δωδεκανήσου, υπήρξε σπουδαίο κέντρο πολιτισμού ήδη από την αρχαιότητα². Για την παλαιοχριστιανική περίοδο πρώτη μαρτυρία σχετική με τη διάδοση του χριστιανισμού στο νησί αποτελεί η επίσκεψη του Αποστόλου Παύλου, που αναφέρεται στις Πράξεις των Αποστόλων (21.1), ενώ στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας το 325 λαμβάνει μέρος ο Επίσκοπος της Κω Μελίφρων.

Μεγάλος σεισμός, ο οποίος επιφέρει πολλές καταστροφές, μαρτυρείται από τον Ευάγριο³ κατά το έτος 469 και ουσιαστικά σηματοδοτεί την αλλαγή της δομής των αρχιτεκτονημάτων από τους ρωμαϊκούς χρόνους στους χριστιανικούς. Κάποια κτήρια επισκευάζονται ενώ κτίζονται πολλά νέα (βασιλικές, οικίες κλπ.), τα οποία εκφράζουν τη νέα εποχή. Όμως καθοριστικός είναι και ο επόμενος ισχυρότατος σεισμός του 554, ο οποίος καταστρέφει ολοσχερώς τα κτήρια και περιγράφεται με ιδιαίτερη ζωνρότητα από τον

αυτόπτη μάρτυρα Αγαθία τον Σχολαστικό⁴. Η Κως δύσκολα θα συνέλθει από αυτό το πλήγμα και οι εχθρικές επιδρομές του επόμενου αιώνα θα σημάδουν την τελική είσοδο στους λεγόμενους «σκοτεινούς» χρόνους.

Από τον πλούτο και το μέγεθος των σωζόμενων κτηρίων φαίνεται ότι το νησί χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη ευμάρεια και ακμή κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Στην πόλη και την ύπαιθρο έχει ανασκαφεί μεγάλος αριθμός βασιλικών⁵, σε μερικές από τις οποίες οι άμβωνες διατηρήθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση ή τουλάχιστον, από τα ίχνη που άφησαν στα ψηφιδωτά δάπεδα, μπορεί να προσδιοριστεί η θέση και ο τύπος τους.

Τα τμήματα των αμβώνων που περιγράφονται παρακάτω αποτελούν δείγματα του πλούσιου γλυπτού διακόσμου που σώθηκε ως τις μέρες μας, μεγάλο μέρος του οποίου συγκεντρώθηκε στο μη επισκέψιμο μουσείο του μεσαιωνικού κάστρου της πόλης.

1. Μια πρώτη παρουσίαση της μελέτης αυτής πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1995 στο 15ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (βλ. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων, σελ. 41-42). Ευχαριστώ τον προϊστάμενο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Η. Κόλλια για την άδεια δημοσίευσης των αντικειμένων, την καθηγ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη για την αμέριστη συμπαράσταση και αρωγή της, την τ. Διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου και την αρχαιολόγο του ίδιου Μουσείου Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή για τις πολύτιμες συμβουλές τους καθώς και τους συναδέλφους και φίλους αρχαιολόγους της 4ης Ε.Β.Α. και της ΚΒ΄ Ε.Π.Κ.Α. Θ. Αρχοντόπουλο, Ε. Μπρούσκαρη και Α. Γιαννικουρή για τις γενικότερες υποδείξεις τους. Επίσης τον Ν. Αρμπιλιά για τη σχεδίαση των αμβώνων.

2. S. M. Sherwin-White, «Ancient Cos: An historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period», *Hypomnemata* 51, Göttingen 1978, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία. Τ. Marketou, «Marine Style Pottery from the Seraglio in Kos», *BSA* 82 (1987), σ. 155-169. Ch. Kantzia, «Recent Archaeological Finds from Kos: new indications for the site of Kos-Meropis», *Archaeology in the Dodecanese*, Ed. S. Dietz - I. Papachristodoulou, Copenhagen 1988, σ. 175-183.

3. Priscus, *Fragm.* 43 ap Evagrius, *Hist. Eccl.* 11, 14 και *FGH* 4, σ. 110.

4. *Ιστοριών τόμοι Ε΄*, 11, 15, έκδ. B. G. Niebuhr, Bonn 1828, ΙΣΤ΄, σ. 98-100.

5. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά: *Αγ. Γαβριήλ στο Ψαλίδι*, Η. Balducci, *Basiliche protocristiane e bizantine a Coò*, Pavia 1936, σ. 32-42. *Βασιλική Α και Β στις δυτ. Θέρες της πόλης*, L. Morricone, «Scavi e Ricerche a Coò. Relazione Preliminare», *BdA* (1950), σ. 228-230. Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976, σ. 116 και 119. *Βασιλική Αγ. Ιωάννη (Επτά Βήματα)*, Η. Balducci, ό.π., σ. 47. Ά. Κ. Όρλάνδος, «Τὸ Βαπτιστήριον τῆς Κῶ», *ΠΑΑ* 3 (1928), σ. 441-442. Του ίδιου, «Les Baptistères du Dodécane», *Actes du V Congrès International Chrétienne (Aix-en-Provence)* 1954), σ. 199-211. Morricone, ό.π., σ. 242. *Βασιλική του Λιμένος ἢ τῆς Χώρας*, Morricone, ό.π., σ. 62-66. Βολανάκης, ό.π., σ. 121-122. *Βασιλική Αγ. Ιωάννου Θεολόγου στο Μαστιχάρι*, Ά. Κ. Όρλάνδος, «Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ», *ΑΕ* 1966, σ. 1-103. Βολανάκης, ό.π., σ. 124-26. *Βασιλικὴς Ἁγίου Στεφάνου στὴν Κέφαλο*, Balducci, ό.π., σ. 15-22. Morricone, ό.π., σ. 327. Βολανάκης, ό.π., σ. 118-19. *Βασιλικὴ Δωροθέου, Ευτυχίου και πρεσβυτέρου Φωτεινού στὴν Καρδάμαινα*, Ε. Μπρούσκαρη, *Περιλήψεις*

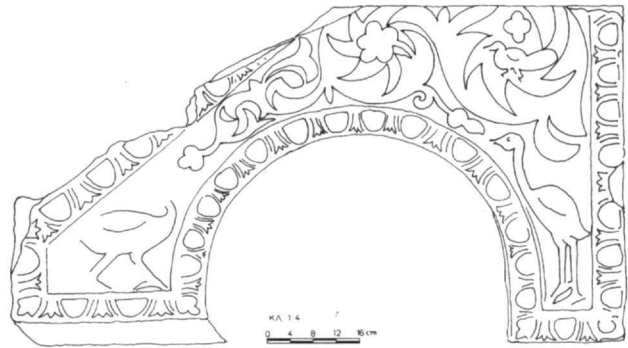
Μονόλιθη κλίμακα του άμβωνα της Μεσσαριάς

Το πρώτο κομμάτι (με αρ. καταγραφής Αρ(χ) 1, διαστ.: ύψ. 0.66 μ. x μήκ. 1.065 μ. x πλ. 0.68 μ.), είναι η χαμηλή μονόλιθη κλίμακα του άμβωνα της Βασιλικής της Μεσσαριάς⁶ (εικ. 1-5). Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, έχει υποστεί μικρά μόνο σπασίματα στις γωνίες της ανώτερης βαθμίδας και στις πλάγιες πλευρές. Στη μέση περίπου της αριστερής πλευράς της κλίμακας φαίνεται λαξευμένη, σχεδόν ορθογώνια κοιλότητα (0.065 x 0.05), η αντίστοιχή της στη δεξιά πλευρά σώζεται κατά τι, ενώ και οι δύο προφανώς λειτουργούσαν ως τόρμοι για τη στερέωση θωρακίων ανόδου στην ανώτερη βαθμίδα.

Τρεις ημικυλινδρικές κόγχες ανοίγονται στις τρεις πλευρές της κλίμακας. Εκείνη της πίσω όψης είναι ψηλότερη και στενότερη (0.535 x 0.385 x 0.155), επιστέφεται από ημικυκλική ταινία σχηματιζόμενη από δύο ρηχές αυλακώσεις, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια γύρω από την κόγχη παραμένει ακόσμητη. Οι δύο πλάγιες πλευρές έχουν χαμηλότερες και πλατύτερες κόγχες (0.405 x 0.575 x 0.255 και 0.40 x 0.56 x 0.225), που περιβάλλονται από ιωνικό κυμάτιο. Το ίδιο κυμάτιο παρακολουθεί όλη την περίμετρο των δύο πλάγιων πλευρών εκτός από την παρυφή της άνω επιφάνειας της κλίμακας. Ο υπόλοιπος χώρος κοσμεύεται με χαμηλό ανάγλυφο αποτελούμενο από φυλλώματα και τρία πτηνά στην κάθε πλευρά. Εκατέρωθεν κάθε κόγχης στέκεται από ένα μακρόποδο και μακρόλαμο πτηνό, προφανώς πελαργός, ενώ μεταξύ των φυλλωμάτων ίπτανται ή τσιμπούν από τους καρπούς μικρότερα αλλά χονδρόσωμα πτηνά. Το πλούσιο φυτικό κόσμημα έχει την αφηρητικότητα του τόσο αγαπητό στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους θέμα της άκανθας⁷: εδώ όμως λείπουν από τα φύλλα οι χαρακτηριστικές εσωτερικές νευρώσεις, γεγονός που εντείνει την εντύπωση της σχηματοποίησης. Τα φύλλα είναι μεν πλατιά και επίπεδα αλλά

Εικ. 1. Η δεξιά πλάγια όψη της κλίμακας Αρ(χ) 1.

Εικ. 2. Σχεδιαστική απεικόνιση της εικ. 1, Αρ(χ) 1.

ελίσσονται με άνεση και απλότητα στον χώρο. Η λάξευση είναι αρκετά σταθερή και φαίνεται πως έγινε από χέρι έμπειρου τεχνίτη, όμως πρόδηλη είναι μία σύγχυση για το τι ακριβώς πρέπει να αποδοθεί: ενώ δηλαδή οι καμπύλες των φυλλωμάτων διακρίνονται από ιδιαίζουσα ελευθερία κινήσεων, τα πτηνά και τα

Ανακινώσεων του Δέκατου Τρίτου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1993, σ. 38-39. Γενικότερα για τη βιβλιογραφία των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Κω, βλ. Ί. Βολανάκη, *Τὰ Παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου*, *Άφιέρωμα εις τὸν Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυριδῶνα ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τεσσαράκοντα ἐτῶν Ἀρχιερατείας*, Αθήνα 1988, σ. 317-21. Π. Λαζαρίδης, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα του 9' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, τ. Α', σ. 230-33. S. Kalopissi - Verti, «Kos tardoantica

e bizantina nelle Scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314», *CorsiRav* 38 (1991), σ. 233-45.

6. Ά. Κ. Ὀρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία τῆς Κῶ», *Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις*, 1948, τεύχ. Β', σ. 73-74, εικ. 3.

7. Ανάλογη ανάπτυξη άκανθας αλλά με τις νευρώσεις στις επιφάνειες των φύλλων συναντήσαμε σε θωράκιο από τη βασιλική του Επισκόπου Φιλίππου στους Στόβους, βλ. I. Nikolajević - Stojković, *La décoration architecturale sculptée de l'époque du bas empire en Macédoine, en Serbie et au Monténégro*, Beograd 1957, Résumé, σ. 80, εικ. 152-153.

Εικ. 3. Η αριστερή πλάγια όψη της κλίμακας Αρ(χ) 1.

λουλούδια μοιάζουν εγκλωβισμένα στους στενούς χώρους όπου είναι τοποθετημένα. Παρατηρούμε όμως ευγένεια στην απόδοση των δύο λεπτοκαμωμένων και ψηλόλιγνων πελαργών με τις ραδινές αναλογίες, οι οποίοι μοιάζουν να ίπτανται έτσι όπως πατούν στις μύτες για να αγγίξουν με το ράμφος τους τα φύλλα. Αντίθετα τα υπόλοιπα τέσσερα πτηνά και ιδιαίτερα αυτά που πετούν είναι άτεχνα αποδοσμένα, σχεδόν λαϊκότροπα. Θα μπορούσαμε άραγε εδώ να μιλήσουμε για διαφορετικά χέρια τεχνιτών ή απλώς για διαφορά μεγέθους του χώρου στον οποίο τοποθετείται η κάθε μορφή;

Σε γενικές γραμμές το σχέδιο είναι πολύ χαμηλό και σχηματοποιημένο, σχεδόν επιπεδόγλυφο και κοντά στον χαρακτήρα των γλυπτών του βου αι. Παρόμοια απόδοση πτηνών απαντά σε άμβωνες της Ραβέννας⁸, της Αλυκής⁹, της Πάρου¹⁰ και αλλού. Στη χαμηλή χρονολόγηση συνηγορεί και η διαμόρφωση του κυματίου, που είναι εντελώς επίπεδο και παρέχει έντονη την εντύπωση της ρυθμικότητας και της επανάληψης. Ανάλογες ταινίες συναντάμε στις κλίμακες του άμβωνα από τα Δίδυμα της Μίλητου¹¹ και του άμβωνα από το

8. M. Criscuoli, «Le figurazioni di animale sugli antichi amboni della Basilica Ursiana e della chiesa dei Ss Giovanni e Paolo a Ravenna», *FelRav* 42 (1966), σ. 74-82.

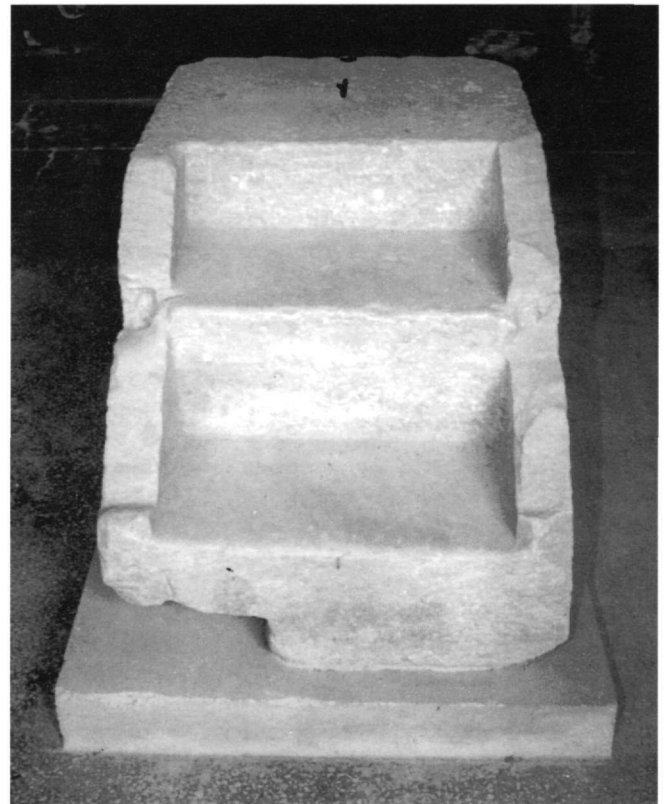
9. J. P. Sodini - K. Kolokotsas, «Alikí II, La basilique double», *Études Thasiennes* 10, Paris 1984, σ. 94-120.

10. Ά. Κ. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικοί άμβωνες τής Πάρου», *ΑΒΜΕ ΙΑ'* (1969), σ. 177-206.

11. Feld, «Christliche Denkmäler aus Milet und seiner Umgebung», *Ist.Mitt.* 25 (1975), σ. 198, πίν. 34, 1.

Εικ. 4. Η πίσω όψη της κλίμακας Αρ(χ) 1.

Εικ. 5. Οι βαθμίδες της κλίμακας Αρ(χ) 1.

κάστρο της Αλικαρνασσού¹², που ανάγονται στον 6ο αι., εκεί όμως το αποτέλεσμα είναι πιο ανάγλυφο.

Η τελική χρονολόγηση της κλίμακος θα πρέπει να συζητηθεί σε συνάρτηση με τη χρονολόγηση κατασκευής της βασιλικής στην οποία ήταν τοποθετημένος ο άμβωνας. Ο Ορλάνδος εντόπισε¹³ την κλίμακα του άμβωνα καθώς και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη στην περιοχή της Μεσαριάς, όπου υποθέτει ότι υπήρχε βασιλική. Δυστυχώς δεν έχει πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα έρευνα για την αποκάλυψη της ίδιας της βασιλικής και συνεπώς δεν διαθέτουμε περαιτέρω στοιχεία γι' αυτήν. Ο P. Jakobs¹⁴ χρονολογεί την κλίμακα στο γ' τέταρτο του 6ου αι. συγκρίνοντάς την κυρίως με τον διάκοσμο στους άμβωνες της Ραβέννας¹⁵, όπου παρατηρείται παρόμοια σχηματοποιημένη απόδοση των θεμάτων. Η προχωρημένη χρονολόγηση είναι αρκετά πιθανή αν και το γεγονός πως ο φοβερός σεισμός του 554 αναστέλλει την οικοδομική δραστηριότητα και την ευμάρεια του νησιού μπορεί να θέσει κάποιους προβληματισμούς. Ωστόσο τα τελευταία στοιχεία που προκύπτουν από την ανασκαφική δραστηριότητα του Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁶ αλλά και της 4ης Εφορείας στους παλαιοχριστιανικούς οικισμούς του νησιού¹⁷ συγκλίνουν στην άποψη ότι και μετά το 554 η ζωή στην Κω συνεχίζεται, έστω και υπό δυσμενείς συνθήκες, τουλάχιστον έως και την εποχή της βασιλείας του Κώνσταντος Β', έως ότου λόγω των αραβικών επιδρομών του 654/5 με αρχηγό τον Abul' L-Awar¹⁸ οι παράλιοι οικισμοί εγκαταλείπονται πλέον οριστικά¹⁹ και οι κάτοικοι προφανώς καταφεύγουν σε ορεινές ασφαλέστερες θέσεις.

Μονόλιθες κλίμακες αμβώνων από τον χώρο του «Πλατάνου του Ιπποκράτη»

Ίδιου τύπου με την προηγούμενη είναι οι δύο πανομοιότυπες μονόλιθες κλίμακες αμβώνων που εντοπίστηκαν από τον Ορλάνδο²⁰ στον χώρο του «πλατάνου του Ιπποκράτη» και πιθανόν προέρχονται από την παρακείμενη βασιλική του Λιμένος ή της Χώρας²¹: διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, με μικρές μόνο αποκρούσεις στις γωνίες και τα σκαλοπάτια. Έχουν σχεδόν ίδιες διαστάσεις και φέρουν εκατέρωθεν των βαθμίδων τόρμους για την προσαρμογή θωρακίων ανόδου στον εξώστη.

Στις τρεις πλευρές ανοίγονται οι ίδιες κυλινδρικές κόγχες με ψηλότερη και στενότερη αυτήν της πίσω όψης, εδώ όμως μόνο η κόγχη του Αρ(χ)3 (διαστ.: ύψ. 0.60 x μήκ. 0.76 x πλ. 0.56 μ., εικ. 11-12) επιστέφεται από ρηγή και στενή αυλάκωση εν είδει ταινίας. Οι πλάγιες κόγχες περιβάλλονται από ανάγλυφη ταινία που παρακολουθεί όλη την περίμετρο της επιφάνειας, εκτός από την παρυφή της άνω βαθμίδας και φέρει ανάγλυφο σχοινοειδές κόσμημα. Ο υπόλοιπος χώρος των πλάγιων πλευρών κοσμεύεται με ανάγλυφο θέμα από ελισσόμενους βλαστούς, φύλλα αμπέλου και καρπούς αποτελούμενους ο καθένας από τρία κυκλικά στελέχη που αποδίδουν προφανώς σχηματοποιημένα σταφύλια²².

Στην κλίμακα του Αρ(χ)2 (διαστ.: ύψ. 0.61 x μήκ. 0.83 x πλ. 0.56 μ., εικ. 6-10), ο βλαστός ελισσόμενος κατ' αναλογία καλύπτει όλο τον χώρο και αναπτύσσεται άνετα διατηρώντας το ίδιο πάχος, διακλαδώνεται μάλιστα σε αρκετά καμπύλες και ομοιόμορφες έλικες κινούμενες με χάρη και ελαστικότητα. Τα φύλλα και οι καρποί διαγράφουν επίσης καμπυλόγραμμη πορεία

12. Feld, ό.π., σ. 199, πίν. 35, 4.

13. Ά. Κ. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία τής Κῶ», *Δωδεκανησιακή Έπιθεώρησης* 1948, τευχ. Β', σ. 73-74, εικ. 3.

14. P.H.F. Jakobs, *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands*, Bonn 1987, σ. 110-113.

15. Βλ. παραπ., σημ. 8.

16. ΠΑΕ 1987, σ. 345. ΠΑΕ 1990, σ. 352-355. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Μ. Παναγιωτίδη, «Ανασκαφή στην Καρδάμαινα (Αρχαία Αλασάρνα) της Κω», *Κωακά Ε'* (1995), σ. 164-184.

17. Εκτεταμένος παλαιοχριστιανικός οικισμός αποκαλύπτεται τα τελευταία χρόνια στην παράλια περιοχή της Κεφάλου (ΝΔ πλευρά του νησιού) με σωστικές ανασκαφές που διενεργεί η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, βλ. ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, Αθήνα 1993. ΑΔ 46 (1991), ΑΔ 47 (1992), ΑΔ 48

(1993) και τα τρία υπό εκτύπωση. Επίσης στο Μαστιχάρι (βόρεια πλευρά του νησιού), δυτικά της Βασιλικής του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου (Ορλάνδος, ΑΕ 1966, σ. 1-103) αποκαλύφθηκε τμήμα παράλιου παλαιοχριστιανικού οικισμού, βλ. ΑΔ 42 (1987), σ. 687-689.

18. Μιχαήλ Σύριου, Βιβλ. XI, Κεφ. Χ, έκδ. J.B. Chabot, *Chronique de Michel Le Syrien, patriarche iacobite d'Antioche* (1166-1199) II, Paris 1901, σ. 442.

19. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Μ. Παναγιωτίδη, ό.π., σ. 182.

20. Όρλάνδος, *Δωδεκανησιακή Έπιθεώρησης*, ό.π., σ. 72, εικ. 1.

21. Morricone, ό.π., σ. 62-66.

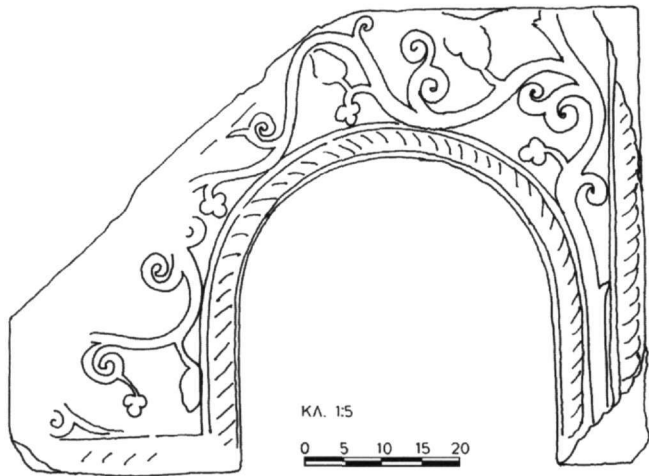
22. Ανάλογο παράδειγμα αλλά με περισσότερους καρπούς, βλ. A. Terry, «The Sculpture at the Cathedral of Eufrasius in Porec», *DOP* 42 (1988) εικ. 82-83.

Εικ. 6. Η δεξιά πλάγια όψη της κλίμακας Αρ(χ) 2.

Εικ. 7. Η αριστερή πλάγια όψη της κλίμακας Αρ(χ) 2.

Εικ. 8. Σχεδιαστική απεικόνιση της εικ. 6 Αρ(χ) 2.

ενώ το σχοινοειδές κόσμημα της ταινίας συμπληρώνει αρμονικά τη διακόσμηση και διακρίνεται για την ισορροπία και τη συμμετρία της ανάπτυξής του.

Αντίθετα στο σχέδιο της κλίμακας Αρ(χ)3 (εικ. 12), ο βλαστός και η ταινία με το σχοινοειδές είναι λεπτότερα, η απόδοση των ελίκων και των φύλλων προχειρότερη, ενώ παρατηρείται σχετική αστάθεια στη λάξευση των θεμάτων.

Παρόμοιο μοτίβο συναντάται στους Μικρασιατικούς άμβωνες της Αλικαρνασσού²³, της Μιλήτου²⁴, της Πριήνης²⁵ και του Pecin Kalesi²⁶, που χρονολογούνται, όπως αναφέρθηκε, στον 6ο αι. Το ανάγλυφο και στα δύο κομμάτια είναι πιο έξοργο από αυτό της κλίμακας Αρ(χ)1 και η χρονολόγησή τους στις αρχές του 6ου αι. είναι πιθανότατη.

Οι σχεδόν ίδιες διαστάσεις και το πανομοιότυπο διακοσμητικό θέμα – οι μικρές διαφορές στην απόδοση ίσως οφείλονται σε διαφορετικούς τεχνίτες – καθώς και το γεγονός ότι βρέθηκαν μαζί, οδηγούν στην υπόθεση ότι οι δύο αυτές κλίμακες ανήκουν στον ίδιο άμβωνα. Τον τύπο των χαμηλών αυτών αμβώνων θα πρέπει να τον αναζητήσουμε στη Μ. Ασία (Δίδυμα, Κέραμος, Πριήνη, Αλικαρνασσός), όπου συναντώνται κλίμακες με παρόμοια διάρθρωση, δηλ. μονόλιθες με κόγχες στις τρεις πλευρές και με ανάλογη διακόσμηση από κυμάτια ιωνικά και σχοινοειδείς ταινίες, πουλιά, βλαστούς και σταφύλια. Εκεί εκτός από τις κλίμακες έχουν σωθεί και τμήματα από τους εξώστες²⁷, οι οποίοι είναι κυρίως οκταγωνικοί με κογχυλιόσχημες κόγχες στην περιφέρεια και στηρίζονται διαμέσου οκτώ κίωνων σε οκταγωνική βάση. Ο τύπος αυτός έχει κωνσταντινουπολίτικες επιρροές²⁸ (τρόπος στήριξης

23. Feld, ό.π.

24. Αυτόθι.

25. Feld, ό.π., σ. 198, πίν. 34, 2. C. Verzone, «La 'Cathedrale' di Priene e le sue sculture», *FelRav* 4 (1970), σ. 261-284.

26. Feld, ό.π., σ. 199, πίν. 35, 1-3.

27. Verzone, ό.π., σ. 261.

28. Βλ. *άμβωνα Αγ. Σοφίας*: Έκφρασις Παύλου Σιλεντιάριου, P. Friedländer, *Iohannes von Gaza und Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit*, Berlin - Leipzig 1912, σ. 257 κε. αλλά και *άμβωνα της Βασιλικής Α του Βαγιαζήτ*, T.F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, Pennsylvania 1971, σ. 67, εικ. 56-8. *Ο ίδιος*, *Byzantine Churches of Istanbul*, Pennsylvania 1976, σ. 20, εικ. 5,2.

και κλίμακες) αλλά και από τη Θεσσαλονίκη²⁹ (διαμόρφωση με κογχυλιόσχημες κόγχες), όμως η τελική μορφή του (χαμηλό ύψος, ανάπτυξη διακόσμου) είναι καθαρά τοπική μικρασιατική δημιουργία. Αντίστοιχα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο βρίσκουμε μόνο στην Κω, ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις κλίμακες της Κω οι κόγχες των πλευρών δεν είναι κογχυλιόσχημες αλλά παραμένουν «γυμνές»³⁰.

Η Μ. Castelfranchi σε πρόσφατο άρθρο της³¹ υποστηρίζει ότι οι κλίμακες της Κω έχουν εισαχθεί από τη Μ. Ασία. Όμως μετά από μια πρώτη παρατήρηση του μαρμάρου των κλιμάκων, το οποίο είναι ωχρολέυκο με λίγες γαλαζωπές φλεβώσεις, διαπιστώθηκε ότι πρέπει να προέρχεται από τα λατομεία της περιοχής Τσιγγάνα στο όρος της Κω Δίκαιος, όπου εντοπίστηκε παρόμοιο μάρμαρο. Σε περίπτωση που και η επικείμενη χημική ανάλυση επιβεβαιώσει τις παρατηρήσεις μας, τότε η λατόμηση του υλικού σε ντόπιο λατομείο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κλίμακες που εξετάστηκαν είναι προϊόν κωακών εργαστηρίων· επειδή όμως πράγματι τα παραδείγματα της Μ. Ασίας είναι πολυάριθμα, ο τύπος αυτός θα πρέπει να αποτελεί ιωνική επινόηση και η εμφάνισή του στην Κω να είναι αποτέλεσμα των πολιτισμικών επαφών με τις απέναντι κοντινές ακτές.

Εξώστης του άμβωνα της Βασιλικής Β των Δυτικών Θερμών

Το τελευταίο κομμάτι που θα μας απασχολήσει εδώ είναι ο εξώστης του άμβωνα της Βασιλικής Β³² των Δυτικών Θερμών της πόλης της Κω (με αριθμό καταγραφής Αρ(χ)5, διαστ.: μήκ. 1.72 x πλ. 1.18 x πάχ. 0.26

29. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Ο δεύτερος άμβωνας του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Ευφρόσυνον*, Αθήνα 1992, τ. II, σ. 642.

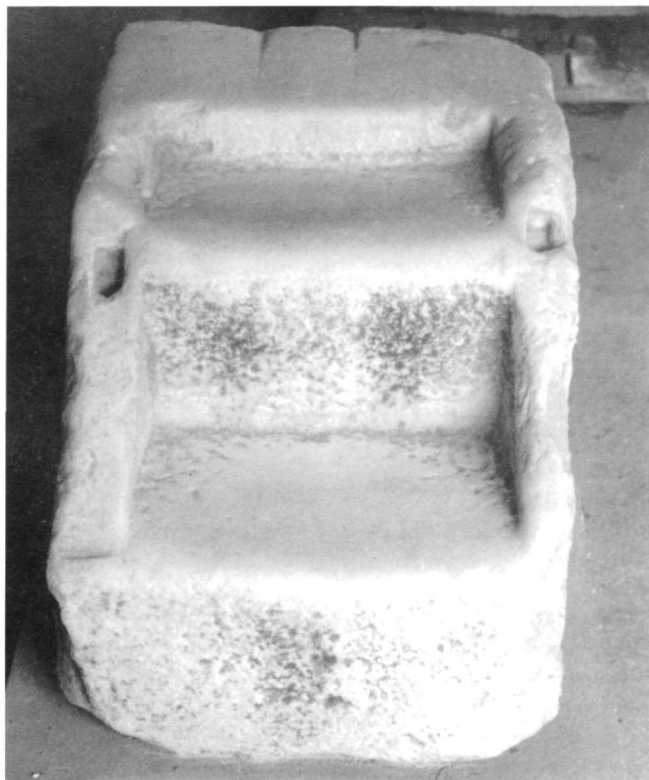
30. Κατά τη διάρκεια του 15ου Συμποσίου της ΧΑΕ παρουσιάστηκε και μία τέταρτη κλίμακα (Αρ(χ)4), εντελώς ακόσμητη, που αρχικά είχα υποθέσει ότι προέρχεται και αυτή από άμβωνα. Ύστερα όμως από προσεκτικότερη εξέτασή της –στο σημείο αυτό θα πρέπει να ευχαριστήσω τον καθ. Α. Μέντζο για τη χρήσιμη υπόδειξή του– κατέληξα στο συμπέρασμα ότι προέρχεται από σύνθρονο, οπότε δεν κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στην παρούσα μελέτη.

31. Μ. F. Castelfranchi, «Amboni Carri: un caso desueto», *Boreas* 17 (1994), σ. 49-52.

32. Morricone, ό.π., σ. 228-230.

Εικ. 9. Η πίσω όψη της κλίμακας Αρ(χ) 2.

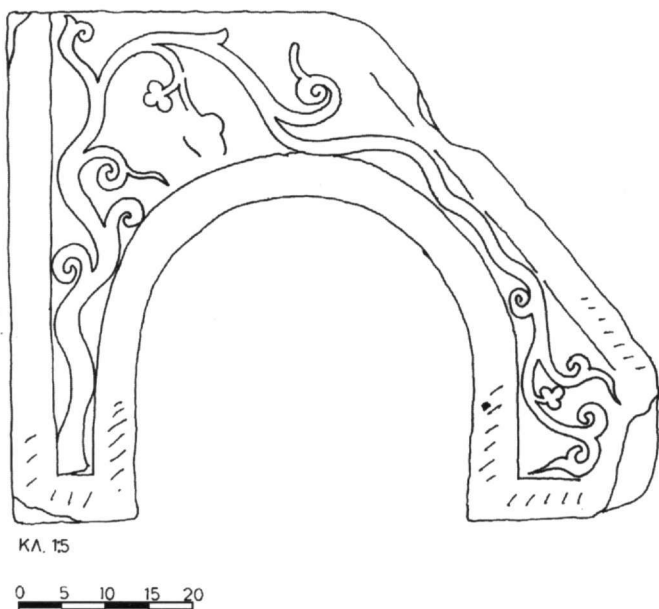
Εικ. 10. Οι βαθμίδες της κλίμακας Αρ(χ) 2.

μ., εικ. 13), γνωστός ήδη από προηγούμενες αναφορές του Ορλάνδου³³, του Morricone³⁴ και του Jakobs³⁵. Ανήκει και αυτός στον ευρύτατα³⁶ διαδεδομένο τύπο των αμβώνων με τις δύο ευθύγραμμες κλίμακες πρόσβασης (τύπος γ' κατά τον Ορλάνδο³⁷) και αποτελείται από κυκλικό δάπεδο, διαμέτρου 1.18 μ., με δύο

Εικ. 11. Η αριστερή και η πίσω όψη της κλίμακας Αρ(χ) 3.

Εικ. 12. Σχεδ. απεικόνιση της αριστερής όψης της κλίμακας.

σύμφυτα πτερύγια κατά μήκος του άξονα για την προσαρμογή των κλιμάκων.

Διατηρείται σχεδόν ακέραιος, συγκολλημένος από τρία κομμάτια. Η περιφέρεια του εξώστη και των πτερυγίων διαμορφώνεται σε κυμάτιο με εναλλασσόμενες σπείρες και σκοτίες. Στα άκρα της κάτω επιφάνειας των πτερυγίων υπάρχουν από δύο συμμετρικοί τετράγωνοι τόρμοι, από τους οποίους οι τρεις διατηρούν υπολείμματα των μολύβδινων συνδέσμων για την προσαρμογή των πεσσίσκων ή κιονίσκων που τοποθετούνται σ' αυτά τα σημεία. Στην περιφέρεια της άνω επιφάνειας του εξώστη και των πτερυγίων διακρίνεται ταινία, ελαφρά υπερυψωμένη από το υπόλοιπο δάπεδο και δέκα περίπου περιφερειακά τοποθετημένοι τόρμοι όπου θα προσαρμόζονταν τα θωράκια του εξώστη. Η άνω επιφάνεια γενικότερα φαίνεται πιο πρόχειρα λαξευμένη αλλά δεν στάθηκε δυνατή η λεπτομερής εξέτασή της, αφού ο εξώστης είναι τοποθετημένος σχεδόν σε επαφή με τον τοίχο του μουσείου, στηριζόμενος μάλιστα σε μόνιμη κατασκευή.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση της κάτω επιφάνειας του κυκλικού δαπέδου, που κοιλιάζεται (διάμ. 0.86) και διακοσμείται με το μονόγραμμα³⁸ (εικ. 14) του Χριστού, αποτελούμενο από Χ και σταυρό, τα οποία έχουν πεπλατυσμένη την απόληξη των κεραιών τους και μεταξύ τους μεσολαβεί ανάγλυφος κυκλικός δίσκος³⁹. Στις απολήξεις των κεραιών του σταυρού και στη διασταύρωσή τους υπάρχουν χαραγμένα τα γράμματα ΦΩC και ΖΩΗ.

33. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος*, σ. 557, εικ. 523.

34. Morricone, ό.π., σ. 229, εικ. 44.

35. Jakobs, ό.π., σ. 262-3, πίν. 12b.

36. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος*, ό.π., σ. 555. Κατά τον Ορλάνδο ο τύπος χρησιμοποιείται από τα μέσα του 5ου αι. και εξής· ωστόσο ίδιου τύπου αμβώνας του Οκταγώνου των Φιλίππων χρονολογείται με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι., βλ. G. Gounaris, «Le problème de l'existence de deux ambons dans l'Octagone de Philippes», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Β' Ανακοινώσεις, Θεσσαλονίκη 1984*, σ. 137. Επίσης βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ό.π., σ. 645-6, όπου διαπιστώνεται η διάδοση του τύπου αυτού και στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (Αγ. Σοφία, Αγ. Δημήτριος, Οκτάγωνο).

37. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος*, ό.π., σ. 544. Sodini-Kolokotsas, ό.π., σ. 105-112.

38. Jakobs, ό.π., σ. 343, όπου πίνακας με τους αμβώνες που διακοσμούνται με το μονόγραμμα.

39. Είναι το μοναδικό, απ' όσο γνωρίζουμε, παράδειγμα μονογράμματος με μεσολάβηση κυκλικού δίσκου μεταξύ Χ και σταυρού.

Έχει υποστηριχθεί ότι η κοίλανση της κάτω επιφάνειας του εξώστη γίνεται για να μειωθεί το μεγάλο βάρος του, γι' αυτό άλλωστε απουσιάζει μόνον από μερικούς λεπτούς μαρμάρινους εξώστες⁴⁰. Πέρα όμως από τους στατικούς λόγους, η διακόσμηση της επιφάνειας αυτής με το μονόγραμμα του Χριστού ή ακόμη και με τη μορφή του ίδιου του Χριστού σε προτομή στον άμβωνα της Τραϊανούπολης⁴¹, υποδηλώνει, όπως έχει ήδη τονίσει και η Λοβέρδου-Τσιγαρίδα⁴², την ιδιαίτερη σημασία και χρήση του χώρου κάτω από τον άμβωνα.

Στην περιγραφή του άμβωνα της Αγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως από τον Παύλο Σιλεντιάριο⁴³ μαθαίνουμε ότι στον χώρο αυτό συνήθιζε να στέκεται μέρος τουλάχιστον των ψαλτών, οι οποίοι προφανώς θα αναγίνωσκαν και τμήματα από τις Λειτουργίες των Χριστουγέννων και της Αναστάσεως. Το μονόγραμμα του Χριστού, που χαρακτηρίζεται και ως Άστρο Σοφίας, Άστρο του Βαλαάμ ή του Ιακώβ⁴⁴, έχει σχέση με την προφητεία της Ενοάρκωσης και αποτελεί μία μορφή προεικονίσεως του Ιησού. Από την άλλη πλευρά, στις σαρκοφάγους του Πάθους⁴⁵ του 4ου αι. το μονόγραμμα περικλειόμενο από δάφνινο ή ταινιωτό πλαίσιο αποτελεί σύμβολο σωτηρίας, ισοδύναμο με τον Σταυρό και θριαμβικό σύμβολο της Αναστάσεως. Συνεπώς η παρουσία του στην κάτω πλευρά του εξώστη του άμβωνα έχει ασφαλώς συμβολικό χαρακτήρα και σε συνδυασμό με την κοίλανση της επιφάνειας αυτής, θα τολμούσαμε εδώ να μιλήσουμε για υποδήλωση τρούλλου και παρουσίας Κυρίου γενικότερα στον χώρο κάτω από τον άμβωνα. Τη θέση αυτή πιστεύουμε ότι ενισχύει και η ιδιότυπη μορφή του μονογράμματος με τον κυκλικό δίσκο από τον οποίο μοιάζουν να εκπορεύονται ακτίνες φωτός, καθώς και με τα γράμματα στις απολήξεις των κεραιών που σχηματίζουν τις λέξεις *ΦΩC* και *ZΩH*, λέξεις που αποδίδουν συμβολικές ιδιότητες του Χριστού.

Η χρονολόγηση του άμβωνα συνδέεται με την περίοδο

Εικ. 13. Η κάτω επιφάνεια του εξώστη Αρ(χ) 5.

κατασκευής της βασιλικής Β των Δυτικών Θερμών, που κτίστηκε μετά τον σεισμό του 469, στη διάρκεια της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε στην πόλη της Κω. Η τεχνοτροπική εξέταση του μονογράμματος, το οποίο παρουσιάζεται πιο έξεργο από τα εντελώς επίπεδα μονογράμματα του 6ου αι. που σώζονται στην Πάρο⁴⁶, την Αγχιάλο⁴⁷, τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης⁴⁸ και αλλού, οδηγεί σε χρονολόγηση του κομματιού στα τέλη του 5ου αι. ή στις αρχές του 6ου αιώνα.

40. Sodini-Kolokotsas, ό.π., σ. 113.

41. Σώζεται τμήμα από το φωτοστέφανο και η σύντημηση IC. Βλ. Κ. Τσουρή, «Άμβωνας από την Τραϊανούπολη, ΑΔ 32 (1977), Μελέται, σ. 234.

42. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ό.π., σ. 638 (σημ. 38), 644 και 646.

43. Έκφρασις Παύλου Σιλεντιάριου, Friedländer, ό.π., σ. 290, στ. 211.

44. D. Forstner, *Die Welt der Symbole*, Innsbruck 1962, σ. 41. J. Danielou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961, σ. 109.

45. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, «Δύο θέματα της παλαιοχριστιανικής γλυπτικής τον 11ο αι.», *Ευφρόσυνον* II, Αθήνα 1992, σ. 544, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

46. Όρλάνδος, *ABME IA*, ό.π., σ. 199 και 206.

47. Σωτηρίου, «Ανασκαφαί Νέας Άγχιάλου», *ΠΑΕ* 1934, 1935, σ. 62, εικ. 6-8. D.I. Pallas, «Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973», *Sussidi allo studio delle Antichità Cristiane* 5, Città del Vaticano 1977.

48. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ό.π., σ. 644.

Εικ. 14. Η κάτω επιφάνεια του εξώστη, λεπτομέρεια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προέλευση του μαρμάρου από το οποίο είναι κατασκευασμένος ο εξώστης: Πρόκειται για μάρμαρο λευκό με γκριζογάλανες παράλληλες ραβδώσεις και αναγνωρίζεται ως προκοννήσιο. Στο μουσείο του Κάστρου υπάρχουν δύο τμήματα θωρακίων, και αυτά από προκοννήσιο μάρμαρο, τα οποία έχουν επίσης μεταφερθεί από τον χώρο των βασιλικών των Θερμών, όπου εντοπίσαμε και άλλα δείγματα από το ίδιο μάρμαρο. Το προκοννήσιο μάρμαρο, που χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την κατασκευή αρχιτεκτονικών μελών και σαρκοφάγων από τους ρωμαϊκούς ήδη χρόνους, γνώρισε μεγάλη διάδοση και μέσω της Νικομήδειας εξήχθη στη Μαύρη Θάλασσα, την Αίγυπτο, την Αδριατική και αλλού⁴⁹. Η χρήση τέτοιου είδους μαρμάρου σε γλυπτά της Κω υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της βασιλικής των Θερμών εφόσον θα είχε προηγηθεί η παραγγελία του μαρμάρου στην Κωνσταντινούπολη καθώς και τον σημαντικό ρόλο του νησιού ως σταθμού του διαμετακομιστικού εμπορίου που διεξαγόταν μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Βορείου Αφρικής, γεγονός που μαρτυρείται και από τα ευρήματα των ανασκαφών στους παλαιοχριστιανικούς οικισμούς του νησιού⁵⁰.

49. J. Ward-Perkins, *Marble in Antiquity*, London 1992, σ. 75, εικ. 58.

50. Βλ. παραπάνω, σημ. 16, 17.

EARLY CHRISTIAN MARBLE AMBONES FROM KOS

Christianity spread on Kos, the third largest island in the Dodecanese, from at least the beginning of the 4th century. During the 5th and 6th centuries a large number of Early Christian basilicas with lavish mosaics and marble decoration were built in the countryside. The marble ambos (pulpits) presented here belong to the type with two axial staircases supporting a balcony.

The first staircase, *Ar(x)1*, is low, monolithic, with a semi-circular niche on all three sides and adorned with schematic leaves and birds in low relief on the two lateral sides. It comes from the ambo in the basilica at Mesaria and is dated to the second half of the 6th century.

The next two staircases, *Ar(x)2* and *Ar(x)3*, are of the same type as the preceding one. Both are of equal size and decorated with an identical subject — rope ornament and rinceau with fruits of the vine — and very possibly be-

longed to the same ambo, that of the basilica at Limenos, very near which they were found by A. Orlandos. They can be dated to the early 6th century.

Since the marble used in all three staircase is recognized as local, it is assumed that they were made in a Koan workshop. However, their form recalls a type mainly encountered in the ambos of Asia Minor (Didyma, Priene, Halicarnassus etc.).

Lastly, the balcony of the ambo of basilica B of the western thermae of the city of Kos is presented. Circular with oblong wings and made of Prokonnesian marble, the concave underside of its floor is decorated with the monogram of Christ. The concavity in conjunction with the peculiar form of the monogram, which includes the words $\Phi\Omega\text{C}$ and $Z\Omega\text{H}$, emphasizes the special significance of the area beneath the ambo.